

TOSHKENTDA «TURON» HAVASKORLARINING PAYDO BO'LISHI HAMDA JAHON TEATRLARIDA STNOGRAFIK TENDANSIYALAR.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14292521>

Xoliqov Mirjalol Raxmatulla o'g'li

K.Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti, o'qituvchi

Da-vinchi9391@mail.ru

+99890-009-93-79

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Turon" musulmonlar teatri paydo bo'lishi va uning maqsadlari, shu bilan birgalikda o'sha davrda jahon teatrlarida, teatrlarni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan ilohotlar hamda tendensiyalar haqida ma'lumotlar keltirilib o'tilgan.

Annotation

This article brings information about the emergence of the Muslim theater "Turon" and its goals, as well as the divinities and trends carried out in World theaters, theater development at that time.

Kalit so'zlar

rejissyor, teatr-studiya, Turon, stenograf, aktyor, tafakkur, erkinlik, o'zbek, spektakl, tomoshabin.

Keywords

director, Theater-Studio, Turon, stenographer, actor, contemplation, freedom, Uzbek, performance, audience.

1. Toshkent shahrida «Turon» nomli musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyati tashkil etiladi, maqsadlari quyidagicha bo'lgan: a) aholi o'rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish; b) xalq uchun spektakl ko'rsatish va sog'lom tomosha berish; d) Turkiston o'lkasi hududida yashovchi muhtoj aholi musulmlarning moddiy va ma'naviy ahvolini yaxshilash uchun moddiy yordam berish. 2. Ko'zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun, jamiyat uchun kechalari konsertlar, spektakllar va boshqa ommaviy tomoshalarni o'tkazish huquqiga ega bo'lish. Shu bilan birga o'z nomiga klub va muzika kurslari ochadi, o'z kutubxona va qiroat xonasiga ega bo'ladi. O'z nomiga boshlang'ich maktablarni ochish va saqlash, muhtojlarga, jumladan, o'quvchilarga yordam puli berish, o'rta va oliy maktablarda o'qishni davom ettirish uchun stipendiya to'lash,

shuningdek, davlatnikimi, xususiymi qanday tizimda bo'lishidan qat'i nazar mavjud xayriya va ma'rifat muassasalarini moddiy quvvatlash. 3. Mavjud xayriya va ma'rifat muassasalari, davlat, xususi va jamiyatnikimi, baribir «Turon» jamiyati spektakllar, konsertlar va boshqa xalq sayllarini tashkil qilish bilan bog'liq xarajatdan tashqari sof foydaning 20 foizi ushlab qolish, bu summa mazkur Nizomning 42-moddasida ko'rsatilgan sarfni qoplash uchun ishlatish. 4. Toshkent shahridagi «Turon» nomli musulmonlar drama san'ati havaskorlari Jamiyati» deb yozilgan o'z muhriga ega bo'lish kabilar bu teatrning asosiy tamoyillari bo'lishini nazarda tutishgan.

(T.Tursunov arxividan)¹⁰

Italiya xalq komediyasi teatri-komediya del Arte. Ushbu teatr o'z spektakllarida niqoblar, buffo-Nadu, jonli improvizatsiya va alohida oddiy dekor elementlaridan foydalangan. Aynan uning improvizatsiya va niqob belgilarining konvetsiyasi bizning asrimiz boshidagi ko'plab rejissyorlar va rassomlarning ijodiga katta ta'sir ko'rsatdi. Va O'zbek teatr-studiyalarida olib borilayotgan jarayonlarda ushbu usullardan foydalanish jarayonlari ham kuzatildi.

XVII–XVIII asrlarda rivojlangan Yapon Kabuki teatri sahnasi "Shekspir sahnasi" bilan o'xshashliklarga ega. Tomoshabinlar, shuningdek, qavatlarida va parterda joylashgan. Kanop ostidagi sahna maydoni old tomoni bilan parterga chiqadi. Sahnaning tomosha zaliga chiqadigan qismiga zalga chuqur kirib boradigan taxta platforma tutashgan. Kabuki teatri birinchi marta dunyo teatriga "bir vaqtning o'zida turli joylarda sodir bo'layotgan turli voqealarni tasvirlashni ta'minlash" uchun mo'ljallangan aylanadigan sahnani namoish qildi. Bunday usul kinofilmlarni yaratishda qo'llaniladigan parallel montaj usuliga juda o'xshardi." ¹¹ Stenografiya tushayotgan rangli pardalar ixtirosi bilan boyitildi, bu spektaklga ma'lum bir ramziy va ritmik tovush berdi. Sahnadagi bu transformatsiyalar teatr va teatr-studiyalar stenografiyasini rivojlanishi uchun bir turtki bo'lib xizmat qila boshladi.

Yuqori Uyg'onish davridan keyingi davrlarda Evropada teatr binolari arxitekturasi tamoyillarini shakllantirish davom etmoqda va ularning odatiy qurilishi an'anasi davom etmoqda. Teatr tobora murakkab sahna texnikasi bilan jihozlanib kelinmoqda.

Arxitektor Suflo 1756 - yilda Lionda ellipsoid shaklidagi birinchi tomosha zalini tashkil etadi va teatr binosining o'zi mustaqil ravishda rivojlana boshladi. To'rt yil o'tgach, 1760-yilda me'mor V. Lui Bordodagi Bolshoy teatrida sahnaning

¹⁰ Shuhrat Rizayev, «Jadid dramasi», 1997-yil, 70-bet.

¹¹ M. Gujiya. Yaponiya Kabuki teatri. M., Progress, 1969, 157-sahifa.

panjaralarini portaldan ikki baravar baland ko'taradi va planshet ostidagi ushlagichlarni to'rt qavatli qilib quradi, bu esa katta bezaklarni yuqoridan pastgacha va pastdan yuqoriga erkin ko'chirishga imkon beradi. 1875 - yilda qurilgan Parijning katta operasi (arxitektor Sh.Gornye) kulis mashinalari va ko'tarish-tushirish maydonchalari bilan jihozlangan. XIX asrda zalni va sahnani yoritish shamlar bilan almashtirildi, 1849 - yilda esa Parijning katta operasida J. Meyerberning quyosh chiqishi va keyinchalik yong'in ta'sirini yaratish uchun parabolik reflektorli yoy proyektori qo'llanilgan. Asrning oxiriga kelib deyarli barcha teatrlar elektr yoritishga o'tdilar. Bu yorug'likdan spektaklning majoziy vositasi sifatida foydalanish uchun yangi imkoniyatlar ochdi. 1884 - yilda Budapesht opera teatrida gidravlik ko'targichlar bilan jihozlangan sahna ixtiro qilindi va qurildi. Ushbu sahna bir nechta qismlarga bo'lingan, ularning har biri ko'tarilishi yoki tushishi va tomoshabin tomon egilishi mumkin edi.

XIX asrning oxiriga kelib, birinchi marta K. Lautenshleger tomonidan Myunxendagi "Rezidenz-teatr" da qo'llanilgan aylanma yo'l ixtiro qilindi. Teatr tomoshalarini yanada hayratda qoldirishni ko'zlagan holda badiiy takomillashtirish uchun sahnani to'liq mexanizatsiyalash va texnikadan foydalanish vaqti kelganini anglab yetdi.

XX-asrning teatri shov-shuvli islohotlari arafasida Shveytsariyalik rassom, musiqachi va teatr nazariyotchisi Adolf Appia musiqiy dramani isloh qilish dasturi bilan chiqdi. O'z asarlarida u shakllarni ramziy umumlashtirishga, ob'ektlarni aniq tanlashga, kundalik yozish va detalizatsiyadan voz kechishga intiladi. "Romeo va Julietta", "Tristan va Isolde" va boshqa spektakllarda Appia sahna nurining maksimal hissiy-semantik ekspressivligiga erishib, uni asosiy tarkibiy qismlardan biriga aylantiradi. Appia sahna makonining to'rt o'lchovliligini o'zlashtirgan turli xil ifodali vositalar spektaklning g'oyaviy niyatini ochib berishga qaratilgan va sahnada harakat qilayotgan aktyorning manfaatlariga bo'ysundirishga intildi.

Kreg spektaklning rang va yorug'lik yechimiga katta e'tibor qaratadi, chunki rangni juda kam ishlatish kerak, deb hisoblaydi, uni kerakli urg'u uchun ishlatadi. Kostyumlarni hal qilishda u asosiy belgilar massadan ajralib turishi kerak, kostyumlarning o'zi esa asosan ramziy, umumlashtirilgan xarakterga ega bo'lishi kerak degan tushuncha bilan spektakllar kostumlarini yaratgan. Kreg kosmosning plastmassasi harakatlanuvchi, yorug'lik kinetikasi tufayli doimiy ravishda o'zgarib turishini ta'minlashga intiladi. Sahnada o'z rejalarini amalga oshirish uchun u metall, tosh, kanvas, shox kabi materiallardan foydalangan, ammo hech qanday taqlidni tan olmagan. Kregning zarurat spektaklning badiiy asar sifatida yaxlitligi haqidagi fikri muhim bo'lib qolmoqda.

Rassom Kreyg V. Shekspirning "Yuliy Sezar" spektakli uchun yuqori platformaga olib boradigan keng zinapoyalarni loyihalashtiradi. Ikki sahna panjarasi bo'ylab baland tosh va katta bulut ko'rinadi. "Makbet" ga u tomoshabinlarga o'z qirralarini ko'rsatadigan hajmlarning rit-mik qurilishi asosida dekoratsiyalar yaratadi. Katta to'rtburchaklar prizmalar ruhiy tushkunlikni keltirib chiqaradi, toshni anglatadi. Yorug'likning tor yorig'i, chidab bo'lmas tushkunlikdagi yoriq kabi, umid nuri singari, ko'zni osmonga, yuqoriga, osmonga olib boradi. Ehtimol, Kregning tajribalari va kashfiyotlari chexiyalik sahna rassommi I. Svobodaning "Sar Edip" va "Hamlet"spektakllari uchun sahnadagi kashfiyotlarida o'z yakunini topgan bo'lishi mumkin. Appia va Kreg o'z g'oyalarini teatrdagi to'liq amalga oshira olmasalar ham, ularning islohotchi g'oyalari kelajak teatri haqidagi she'riy orzu bo'lib qolsin ular birinchi bo'lib ushbu taniqli teatr ustalari va mutafakkirlarini izlamasdan bunday yutuqlarga erisha olmaydigan zamonaviy stenografiyaning asoslarini yaratdilar.

Stenografiyani rivojlantirishda nemis rejissyori, aktyor va teatr arbobi Maks Reynxardtga katta ahamiyat beriladi. Nemis teatr san'ati islohotchisi Reynxardt asosiy e'tiborini aktyorning mahorati va sahna nutqi madaniyatiga qaratgan, u o'sha davrning eng yirik aktyorlaridan iborat go'zal ansamblni yaratgan. Reynxardt sahnada nemis klassikasi va Shekspir asarlarini qayta tikladi, o'z asarlarini odatiy va yolg'on an'analardan ozod qildi, naturalizmga qarshi chiqdi. Reynxardt teatr shakli sohasida ko'p tajribalar o'tkazdi, u sahna ko'rinishlari, musiqa, shovqinlar, aktyorlar harakatidan ritmik xilma-xillik va spektakl taassurotining yaxlitligini yaratish uchun juda mohirlik bilan foydalangan. Taniqli eksperimental rejissyor o'z spektakllarini miniatyura estrada sahnasidan tortib sirk arenasi va shahar maydonlarigacha bo'lgan turli joylarda sahnalashtirdi va ommaviy teatr harakatlari va pantomimalarni jonlantirishga intildi. Reynxardt o'z ijodida turli xil sahna ko'rinishlarini yaratishda turli hil usullaridan foydalangan: naturalist rasmlardan tortib, shishiriladigan dekoratsiyalar va kiyimlargacha. 1919 - yilda Berlinda Reynhardtning topshirig'i bilan qurilgan katta drama teatri ochildi, u yerda u yuqori darajadagi fojialar va spektakl-mitinglar o'ynashni nazarda tutgan. Teatrdagi vizual joylar amfiteatr tomonidan joylashtirilgan. Sahna plansheti o'z darajasini to'rt metrgacha yuqoriga va pastga o'zgartirishi mumkin. Sahna, shuningdek, burilish g'ildiragi bilan jihozlangan. Bularning barchasi spektakllarning dinamik va plastik echimlarini yaratish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va stenografiyaning funksiyalariga keng imkon berdi.

1922 -yilda V. Meyerxold rassom L. Popova bilan birgalikda F. Krommelinkning pyesasi bo'yicha g'ayrioddiy "Buyuk ruhli qushcha" spektaklini

yaratadi. Ushbu spektaklni teatr sahnalashtirish tarixida yangi so'zga aylanishi kerak edi va L. Popovning ishi asosan teatr rassomlarini ijodiy izlash yo'nalishini belgilab berdi xolos. "Ushbu spektaklning muvaffaqiyati,— deb yozgan edi 1926-yilda V. Meyerxoldning uning qo'yilgan yangi teatr dunyoqarashining muvaffaqiyati amalga oshirilganida bo'ldi...» deb takidlagan edi.

"Biz ushbu spektakl na xayoliy manzarani, na murakkab rekvizitlarni talab qilmaydigan, eng oddiy buyumlar bilan ishlaydigan va maxsus varaqlar tomonidan ijro etilgan tomoshadan ishchilarning dam olish paytida erkin o'ynashiga o'tadigan teatr harakatlarining yangi turiga asos solmoqchi edik"¹²

"Shuning uchun spektaklning butun hissiy, plastik va ritmik chizig'ini rad etishdan bayonotga, o'limdan hayotga, betartiblikdan uyg'unlikka, anarxiyadan ongli intizomga olib boradigan o'ziga xos egri chiziq bo'ylab qurilishi kerak"¹³

Rejissyor-eksperimentator E. Vakhtangov Italiya maskalar teatrining improvizatsiya o'yin elementidan xavotirda edi. K. Gozzi "Princess Turandot" ertakini sahnalashtirishga olib kelib, u shunday dedi; "...Odamlar yomonlikdan tozalanganda, yovuz kuchlar mag'lub bo'lganda qanday bo'lishlari haqida ertak — orzular mavjud. Biz bu haqda "Turandot" da orzu qilamiz"¹⁴.

Vakhtangov" rassomga spektaklning dizayneri sifatida emas, balki rejissyorning hammuallifi, teatr san'atiga bo'lgan qarashlari bo'yicha hamfikir sifatida yordam berishga " qaror qilib, I. Nivinskiy nomzodini tanlashga qaror qildi, u bilan avval A. Strind-Bergning "Erik XIV" pyesasi ustida ishlagan. Stenografiya studiyada rejissyorga oddiy dekorativ fon sifatida emas, balki spektaklning mohiyatini ochib berishga yordam beradigan samarali to'plamlar kerak edi. Va ular shunday tandemda asarlar yaratishdiki, natijada rejissyor va rassom tandem mukkamal ko'rinishga keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Shuhrat Rizayev, «Jadid dramasi», 1997-yil, 70-bet.
2. M. Gujiya. Yaponiya Kabuki teatri. M., Progress, 1969, 157-sahifa
3. (V. Meyerxold. Maqolalar, xatlar, nutqlar, suhbatlar. 2 jildda. T. 2. M., san'at, 1968, 47-sahifa).
4. A. Tairov. Rejissyorning eslatmalari, 331-sahifa.
5. N. Gorchakov. Vaxtangovning rejissyorlik darslari, 98-sahifa.

¹² (V. Meyerxold. Maqolalar, xatlar, nutqlar, suhbatlar. 2 jildda. T. 2. M., san'at, 1968, 47-sahifa).

¹³ A. Tairov. Rejissyorning eslatmalari, 331-sahifa.

¹⁴ N. Gorchakov. Vaxtangovning rejissyorlik darslari, 98-sahifa.